

СТАРАБЕЛАРУСКІЯ НАЗВЫ РОДНАСЦІ І СВАЯЦТВА

Асноўныя элементы славянскай мікрасістэмы назваў роднасці і сваяцтва ўзыходзяць да глыбокай старажытнасці і па свайму характару з'яўляюцца індаеўрапейскімі¹. Разам з тым трэба адзначыць, што ў праславянскі перыяд і пазней мікрасістэма назваў роднасці і сваяцтва значна расшырылася дзякуючы актывізацыі некаторых тыпова славянскіх словаўтваральных (галоўным чынам суфіксальных) іменных мадэлей, прычым познеагульнаславянская эпоха выявіла цэлы рад структурна-марфалагічных і семантычных разыходжанняў, звязаных з працэсам дыферэнцыяцыі славянскіх дыялектаў і ўтварэннем на іх базе самастойных моў. Аб тым, як развівалася сістэма тэрміналогіі роднасці ў кожнай асобнай славянскай мове, могуць у пэўнай ступені сведчыць пісьмовыя помнікі, старажытныя і сучасныя гаворкі розных тэрыторый. Параўнальны аналіз фактаў, якія здабыты з розных крыніц, мог бы прывесці да больш канкрэтных і больш аб'ектыўных навуковых вывадаў аб характары першапачатковай (праславянскай) і сучаснай сістэмы тэрміналогіі роднасці ў славян. На жаль, яшчэ не ўсе славянскія мовы дастаткова поўна вывучаны ў гэтых адносінах.

У артыкуле робіцца спроба даць беглы агляд лексічных матэрыялаў, якія дае нам старажытнабеларуская

¹ Ф. П. Филин. О терминах родства и родственных отношений в древнерусском литературном языке. «Язык и мышление», т. XI. М.—Л., 1948; А. В. Исаченко. Индоевропейская и славянская терминология родства в свете марксистского языкознания. «Slavia», госп. 22, 1953; О. Н. Трубачев. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. М., 1959.

пісьменнасць. Такі папярэдні агляд можа з'явіцца ўвядзінамі для больш дэталёвага вывучэння гісторыі тэрміналогіі роднасці і сваяцтва ў беларускай мове XIII—XX стст.

Ва ўсіх славянскіх мовах асноўнымі назвамі кроўнай роднасці з'яўляюцца назвы бацькі, маці, дзіцяці, сына, дачкі, брата, сястры (мінімальная сям'я). Калі разглядаць гэту лексічную мікрасістэму па ўзыходзячай і нізыходзячай лініях роднасці, то сюды неабходна яшчэ аднесці назвы дзеда, прадзеда, бабы, прабабы, унука, праўнука, унучкі, праўнучкі, дзядзі, цёці, пляменніка, пляменніцы, браценіка і інш. Здаўна ў славян існуюць асобныя назвы для абазначэння няродных бацькоў і дзяцей — айчыма, мачахі, пасынка і падчарыцы.

Для абазначэння бацькоў у славян ужываўся тэрмін *родители* (асобна для называння бацькі або дзеда, прадзеда — *родитель, прародитель*, для называння маці, бабы, прабабы — *родительница, прародительница* і інш.). Тэрмін гэты (і яго вытворныя) адзначаецца таксама ў старабеларускай пісьменнасці (гл., напрыклад, Скар., Судей), але невядома, ці быў ён уласцівым жывым беларускім гаворкам таго часу.

Агульнаславянскім па паходжанню і ўжыванню з'яўляецца тэрмін для абазначэння роднага бацькі — *отецъ* (*отць* з праслав. **otьkъ*). Як паказваюць старажытныя помнікі, тэрмін *отецъ* быў, напэўна, пашыраным не толькі афіцыйным, але і бытавым словам у беларускай мове. Такі вывад напрашваецца на падставе таго, што слова *отецъ* ужываецца без прыкметных стылістычных асаблівасцей у дакументах і творах разнастайнага зместу, напісаных у розных месцах і ў розны час (гл., напрыклад, АЛМ, I; ДМАМЮ, I; СГЧАЛ; Скар., Быт.; ЛС 1529; АВК, XXXVI; Алекс.; РИБ, XXVII, XXXIII; ИЮМ, XXII і інш.).

Вынікам узаемадзеяння жывых гаворак беларускай мовы з заходнеславянскімі мовамі, у прыватнасці з польскай, з'яўляецца фанетычны варыянт таго ж слова — *ойтецъ* (СДГА; РИБ, XXXIII і інш.), які рэгіструюць пераважна помнікі заходнебеларускай лакалізацыі і помнікі, якія наогул маюць сляды польскага ўплыву.

Вельмі пашыранымі ў старабеларускай мове былі вытворныя ад тэрмінаў *отецъ, ойтецъ* назоўнікі: *отчичъ* 'сын, які мае права атрымаць ад бацькі спадчыну' (АЛМ, I; ДМАМЮ, I; РИБ, XXVII; ПСРЛ, XVII; Скар., Сирах.;

ЛС 1529; АВК, XXXVI; ИЮМ, XXII), *ойчиць* — тое ж (АВК, XXXVI), *отчичка* 'дача, якая мае права спадчынасьці па бацьку' (РИБ, XX, XXVII; БА, II; АВК, XXII, XXXVI), *отчина*, *отчина* 'спадчынае па бацьку ўладанне' (РИБ, XXVII), *отчизна* — тое ж (АЛМ, I; ЛС 1529; АВАК, XVII; Скар., Быт.; РИБ, XXX; ЕТ; ССЖ).

Абазначэннем няроднага бацькі з'яўляўся тэрмін *отчимъ* (або *ойчимъ*), які неабходна лічыць славянскім новаўтварэннем (РИБ, XX, XXVII; АВК, XXXVI; ИЮМ, XXX, XXXII).

Бытворным ад тэрміна *отец* быў тэрмін *праотець* (*праотець*), які абазначаў адну з ступеней кроўнай роднасці па ўзыходзячай лініі. У беларускіх помніках, мова якіх адлюстроўвае жывыя гаворкі, гэты назоўнік амаль не ўжываецца, у помніках жа рэлігійна-культавага зместу ён выкарыстоўваецца ў адносінах да біблейскіх Адама, Аўраама і іншых «пачынальнікаў роду чалавечага» (гл., напрыклад, ЕК, II, Біблію ў выд. Скарыны і інш.).

Адным з асноўных канкурэнтаў тэрміна *отець* у беларускай мове XIV—XVII стст. было слова *бацько* — суфіксальнае ўтварэнне ад праслав. **bat'(j)a*. У адрозненне ад тэрміна *отець* слова *бацько* (правапісны варыянт *батко*) сустракаецца галоўным чынам у дзелах помніках, мова якіх у прамой або ўскоснай форме адлюстроўвае жывую гутарку (гл., напрыклад, АВАК, XVII; АВК, XXI, XXII; РИБ, XXXIII; ИЮМ, XXX). Цікава, што ў некаторых выпадках абодва лексічныя дублеты — *отець*, *бацько* ўжываюцца ў адным і тым жа кантэксце, параўн.: А напротивъ того огорода *бацько* нашъ далъ *отцу* ихъ и дѣтемъ его одмену въ поли въ тое жъ лыко (1539, АВАК, XVII, 11).

У мясцовых беларускіх гаворках дублеты *отець* (*ацец*, *айцец*), *бацько* (*бацька*, *бацько*) суіснуюць і ў наш час, літаратурная ж мова замацавала ў якасці нормы другі з іх — *бацька*.

Для абазначэння паняцця 'родная маці' ў старажытнабеларускай мове ўжываўся праславянскі тэрмін *мати* (*матеръ*) і пазнейшы размоўна-бытавы тэрмін суфіксальнага ўтварэння *матка* (РИБ, XXVII, XXX, XXXIII; АЗР, II; ПСРЛ, XVII; ЛС 1529; Алекс.; ИЮМ, XXII; ЕК, I). Тое ж наглядаецца ў сучаснай беларускай мове.

Няродная маці называлася тэрмінам *мачеха* (*мачоха*), аформленым пры дапамозе спецыфічнага суфікса

славянскіх імёнаў жаночага роду (РИБ, XX, XXVII; БА, II; ЛС 1529; ИЮМ, XX).

Тэрмін, які адлюстроўвае наяўнасць узыходзячай ступені роднасці па мацеры, *праматеръ* засведчан толькі творами з рэлігійна-культай тэматыкай, прычым ён ужываецца звычайна ў дачыненні да біблейскай Евы.

Спадчынна-славянскімі па паходжанню з'яўляюцца невытворныя і вытворныя (прэфіксальныя) назоўнікі, якія абазначаюць дзве ўзыходзячыя ступені роднасці па мужчынскай і жаночай лініях: *дѣдъ* (АЛМ I; АЛРГ; ДМАЮ, I; АЗР, I, II; Скар., Быт.; РИБ, XXXIII; ИЮМ, XXX; АВК, XXXVI), *прадѣдъ*¹ (АЗР, II; Октоих, АЛРГ; РИБ, XXVII; БА, II), *баба* (Скар., Быт.; ЕК, III; Хран. XVII; ССЖ), *бабка* (АЗР, II; ЛС 1529), *прабаба* — толькі у адносінах да біблейскай Евы (ЕК, I).

Большасці старажытных славянскіх моў былі вядомы розныя вытворныя ад тэрміна *дѣдъ*. Амаль усе яны адзначаюцца і ў беларускіх пісьмовых помніках: *дѣдичъ* 'нашчадак' (Апов. аб тр. кар.; АЗР, II; АВАК, II; Супр. сп. л.; ЛС 1529; КП, II; ИЮМ, XXII)², *дѣдичка* 'наследніца' (БА, II; АВК, XXXVI), *дѣдина*, *дедина* 'спадчына па деду' (РИБ, XXVII; Скар., Сирах.).

Як і слова *отчичъ*, слова *дѣдичъ* было сінонімам тэрміна *наследокъ*, які шырока ўжываўся ў старабеларускай мове (гл., напрыклад, РИБ, XX, XXVII і інш.).

Абагульняючымі назвамі, якія служылі для абазначэння паняцця кроўнай роднасці па ўзыходзячай лініі, з'яўляліся славянскія новаўтварэнні *прародители* (АЗР, V), *предокъ*, *предки* (АЛМ, I; РИБ, XX, XXVII; ЛС 1529; БА, II; АЗР, II), *продокъ*, *продки* (РИБ, XXVII; АЗР, V; ИЮМ, XXII). На падставе фанетычных прыкмет апошні з гэтых тэрмінаў неабходна лічыць паланізмам.

Разгледзім далей сістэму абазначэнняў роднасці па нізыходзячай лініі. У гэтай групе лексікі звяртае на сябе ўвагу багацце абагульняючых назваў, якія абазначаюць паняцце 'патомства'. З ліку іх характэрнымі для бе-

¹ У форме множнага ліку — *прадѣдове* слова гэта ў рэлігійна-культавых творах часам ужывалася ў дачыненні да біблейскіх «першабацькоў» Адама і Евы. Параўн. у Евангеллі Каліста: Адамъ и ева *прадѣдове* наше (I, 120).

² У скарынінскіх выданнях слова *дѣдичъ* звычайна адпавядае тэрміну *наслѣдникъ*, параўн. у Скарыны: *дѣдичомъ* моимъ будетъ (Быт., 28), у астрожскім выданні Бібліі: домочадецъ мой *наслѣдникъ* будетъ по мнѣ (гл. еі.).

ларускай пісьменнасці з'яўляюцца *родъ*¹ (Скар., Быт.), *народъ* 'народжаны', 'патомства пэўнай асобы', 'пакаленне', 'народ' (Скар., Числа, Быт.), *природокъ* 'дзіця', 'нашчадак' (РИБ, XXVII), *отродокъ* — тое ж (АЗР, V), *плодъ* 'патомкі' (ЛС 1588; ЕК, III), *прыплодъ* 'дзеці', 'нашчадкі' (РИБ, XXVII), *прыплодокъ* — тое ж (РИБ, XX), *племя* — тое ж (РИБ, XXVII; АЗР, II; Скар., Быт., Исход; ИЮМ, XXX; Апов. аб Гвід.). Да гэтай жа семантычнай групы неабходна аднесці тэрміны *колѣно* 'патомства пэўнай асобы' (Скар., Быт., Судей), *поколѣние* (Скар., Судей).

Для абазначэння дзіцяці ў старажытных беларускіх помніках выкарыстоўваліся тры асноўныя тэрміны, якія ўзыходзяць да праславянскай эпохі, і адзін тэрмін усходнеславянскага паходжання. Гэтыя тэрміны адрозніваліся па сферах ужывання і па стылістычнай афарбоўцы. Так, тэрміны *дѣтя*, *дита* (Скар., Судей), *дитятко* (Філіповіч, Дыр.), *робя*, *робята* (РИБ, XXVII, XXX; АВК, XXXVI; ИЮМ, VI, XXXII) былі, напэўна, агульнаўжывальнымі ва ўсіх гаворках і ва ўсіх стылях пісьмовай мовы. Размоўна-бытавым быў тэрмін *детина* — суфіксальнае новаўтварэнне, якое ўжывалася як назва дарослага хлопца, годнага для выканання вайскавай або іншай павіннасці (БА, II).

Толькі ў кніжных стылях старажытнай літаратурнай мовы сустракаюцца тэрміны *чадо* (Скар., Быт.) і *детищъ* (там жа). Аднак вытворнае ад слова *чадо* — *счадокъ*, *шчадокъ*, *щадокъ* 'дзіця, якое мае права спадчынасці' (АЛМ, I; СГЧАЛ; РИБ, XXVII; АВАК, II; АЗР, II) было агульнавядомым юрыдычным тэрмінам у Літоўскім княстве, яно шырока адлюстравана дзелавымі дакументамі цэнтральных і мясцовых урадавых устаноў XV—XVII стст.

Наадварот, прэфіксальны прыметнік *безчадъ* 'бяздзетны', 'без нашчадкаў' фіксуецца помнікамі недзелавага зместу (гл., напрыклад, Скар., Быт.).

Побач з абагульняючымі па свайму характару назвамі дзіцяці ў славянскіх мовах з даўняга часу існуе сістэма абазначэнняў дзяцей у залежнасці ад прыватных семантычных фактараў. Гэта сістэма з пэўнымі

¹ Вытворнымі ад гэтага слова былі: *родичъ* (АВК, XXXVI), *родина* 'сям'я' (Скар., Быт., Сирах., Эсфирь, Судей, Юдиф, Навина, Царств, II).

асаблівасцямі мясцовага характару была ўласціва і беларускай мове.

Для абазначэння дзіцяці мужчынскага полу выкарыстоўваўся індаеўрапейскі паходжанню (славянскі па афармленню) тэрмін *сынъ* (АЛМ, I; РИБ, XXXIII, XXVII; АВК, XXXVI), а таксама ўтвораныя ад яго суфіксальныя назоўнікі *сынокъ* (РИБ, XX), *сыновецъ* (АВК, XXXVI; РИБ, XXXIII; ССЖ), якія, відаць, адрозніваліся паміж сабою сэнсавымі і экспрэсіўнымі адценнямі.

Як і ў радзе іншых славянскіх моў, у беларускай мове няродны сын здаўна называўся словам *пасынокъ* (РИБ, XXVII; ДМАМЮ, I; БА, II; ПСРЛ, XVII; АВК, XXXVI; ИЮМ, XXII, XXVIII, XXX, XXXII), утвораным прэфіксальна-суфіксальным спосабам, а ў некаторых гаворках — таксама словам *пасербъ* (РИБ, XXXIII), якое з'яўляецца прэфіксальным утварэннем ад індаеўрапейскай асновы **sorbh-*, **srobh-* 'ссаць', 'хлябтаць'¹. Параўн. тую ж аснову (корань) у вытворным дзеяслове, ужытым Скарынай: оградѣт его вербѣе потока. се *высербнѣтъ* реку и не подивитѣ (Иов, 48 ад.).

Для называння роднага дзіцяці жаночага полу ў беларускай мове звычайна выкарыстоўвалася размоўная суфіксальная форма слова *дочь* — *дочка* (АВАК, II; ДМАМЮ, I; ЛС 1529; РИБ, XX, XXVII; ЕК, I), якая з'яўляецца агульнай нормай і ў наш час. Побач з тым у кніжных стылях пісьмовай мовы сустракаецца зрэдку стараславянiзм *дщерь* (Скар., Быт.).

Назвай для няроднай дачкі з'яўлялася прэфіксальна-суфіксальнае ўтварэнне ад асновы *дчер-* — *падчерица* (РИБ, XXVII; БА, II), *патчерица*, *патчерица* (ИЮМ, XXXII).

Старажытныя беларускія пісьмовыя помнікі фіксуюць таксама рад іншых назваў сына і дачкі ў залежнасці ад узроставай, сацыяльных і індывідуальных прыкмет: *первенецъ* 'першы з народжаных сыноў, які мае права спадчыннасці' (Скар., Быт.), *отрокъ* (там жа), *отроча* (Скар., Судей), *юноша* (Скар., Быт.), *молodeцъ* 'хлопец' (там жа), *младенецъ*, *млоденецъ* (ЛС 1529; АВАК, XVII; КП, II; Філіповіч, Дыяр., Алекс., Лек., Апов. аб Трыст.), *вы-*

¹ О. Н. Трубачев. История славянских терминов родства..., стар. 37—38.

ростокъ (СДГА; АВК, XXXVI), *пахолокъ* (ИЮМ, XII, XXII), *хлопецъ* (АВАК, II; СДГА; АЗР, III; АВК, XXXVI; РИБ, XXXIII), *дѣвочка* (РИБ, XX; КП, II), *девица* (Скар., Быт.), *дѣвка* — часцей аб дарослай дзяўчыне з прыгоннай сям'і (АВАК, II; РИБ, XX, XXXIII; ЛС 1529; АВК, XXXVI). Сярод прыведзеных слоў ёсць утварэнні розных гістарычных перыядаў і розных моў, таму натуральна, што ў працэсе развіцця беларускай мовы не ўсе з іх захаваліся.

Адно з ступеней кроўнай роднасці па нізыходзячай лініі (прызнак адрозненняў па полу) складаюць паняцці 'брат і сястра', адпаведныя назвы якіх маюць індаеўрапейскі характар. Старажытныя беларускія помнікі фіксуюць агульнаславянскія формы гэтых слоў (з вынікамі фанетыка-марфалагічных змен, уласцівых мове ўсходніх славян): *братъ* — адз. л. (АЛМ, I; ДМАМЮ, I; АВК, XXXVI; ИЮМ, VII, IX, XXII), *братия, братья* — мн. л. і ў зборным значэнні (Скар., Быт.; РИБ, XXXIII), *сестра* (РИБ, XXVII, XXXIII; Скар., Быт.; АВК, XXXVI; ИЮМ, XXII).

Паняцці роднага і няроднага брата, роднай і няроднай сястры маглі перадавацца апісальным спосабам, г. зн. шляхам увядзення ў склад тэрміна адпаведнага азначэння: *брата* свайго *рожонаго* (АВК, XXXVI), *брат* мой *стрыечный* (ИЮМ, XXX), *сестра* небожчыка Марціна Рудого соленика, *рожоная* (АВК, XXXVI). Акрамя таго, для абазначэння няроднага брата ўжывалася слова *братенікъ* (РИБ, XXVII; Апов. аб Гвід.), а няроднай сястры — слова *пасестра* (параўн. *пасынокъ, падчерица, паробокъ*), якое захавалася да нашага часу ў некаторых беларускіх гаворках (гл. у «Дыялектным слоўніку» Бялькевіча¹: *пасёстра* 'дваюрадная, стрыечная сястра').

Вельмі пашыраны былі ў старажытнай беларускай мове вытворныя (суфіксальныя) назоўнікі з асновамі *брат-*, *сестр-*, якія абазначалі адпаведна брата ці сястру па бакавой лініі роднасці або (у адносінах да дзядзі, цёці) пляменніка ці пляменніцу па братавай або сестрынай лініі: *братанокъ* (СДГА; АВК, XXXVI; ИЮМ, XXII, XXVIII; АЗР, V), *братанка* — жан. р. (АВАК, II; АВК; XXXVI; ИЮМ, XXII), *братанна* (ПСРЛ, XVII; ИЮМ, XXII), *братанічъ* (АЗР, II; Скар., Быт., Судей; ДМАМЮ,

¹ Захоўваецца ў Інстытуце мовазнаўства АН БССР.

І; РИБ, XXVII, XXXIII; АВК, XXXVI; ИЮМ, XXVIII, XXXII), *братанецъ* (Скар., Быт.), *сестранокъ* (АВК, XXXVI), *сестреницъ* (ДМАМЮ, І; БА, II; РИБ, XX, XXXVII, XXXIII; АВК, XXXVI; Апов. аб Трыст.), *сестричъ* (ДМАМЮ, І; РИБ, XXVII), *сестричицъ* (ИЮМ, XXII), *сестрычна* (АВК, XXXVI). Да ліку абагульняючых назваў у гэтай лексічнай групе адносіцца слова *племенникъ* (РИБ, XXVII; АЗР, II; Апов. аб Трыст.).

Дзеці сына або дачкі называліся ў славян словамі індаеўрапейскага паходжання, але ў сваім гукавым афармленні. Гэтыя словы захоўвала і старажытная беларуская мова: *внукъ* (АЗР, II; БА, II; Скар., Быт.; АВК, XXXVI; Хрон. літ.), *внука* — жан. р. (АВАК, II; РИБ, XXVII, XXXIII; АВК, XXXVI), *внучка* (АВАК, XV, II; Хран. XVII ст.), *внучата* — мн. л. (АЛМ, І; ЕК, І). Беларускія помнікі рэгіструюць таксама спецыфічныя гукавыя варыянты гэтых назваў — з пачатковым галосным *у*, які мае, відаць, білабіяльны характар, развіўшыся на месцы пратэтычнага *у* у перыяд пасля знікнення слабага рэдукаванага *ѡ* (з **ѡпникъ*): *унукъ* (РИБ, XXXIII; ИЮМ, VIII, XXII, XXX), *унука* — жан. р. (АВК, XXXVI), *унуки* — мн. л. (ЛС 1588), *унучата* — мн. л. і ў зборным значэнні (РИБ, XXVII). Бясспрэчна, такое афармленне гэтых слоў адлюстроўвае жывыя фанетычныя працэсы, характэрныя для беларускіх гаворак таго часу.

Ва ўжыванні тэрмінаў, якія абазначаюць наступную пасля ўнука і ўнучкі ступень кроўнай роднасці па нізыходзячай лініі, старажытная беларуская мова не мае прыкметных асаблівасцей. Гэта звычайныя прэфіксальныя ўтварэнні, якія вядомы і іншым славянскім мовам: *правнукъ*, *правнучата* (Хран. XVII ст.; ССЖ).

Вышэй мы разглядалі галоўным чынам тэрміны, якія абазначалі паняцці кроўнай роднасці па ўзыходзячай і нізыходзячай лініях. Далей коратка спынімся на абазначэннях паняццяў роднасна-сваяцкіх адносін па бакавых лініях.

Можна дапусціць, што больш агульнымі па значэнню тэрмінамі ў гэтай групе лексікі з'яўляліся *родичъ* (ЛС 1529; СДГА; КП, II; АЗР, II; АВК, XXXVI; Алекс.), *сво-якъ* (РИБ, XXVII), *сваякия* (РИБ, XX, XXXIII), праўда, яны ў старажытны перыяд ужываліся і ў канкрэтным значэнні, абазначаючы толькі пэўную ступень сваяцтва (па-

раўн. у старажытнарускай мове: *своіакъ* 'муж своячыннi, жынной сестры'¹).

На працягу ўсяго старажытнага перыяду развіцця беларуская мова захоўвала агульнаславянскія назвы дзядзі па бацькоўскай лініі — *стрый*, *стрый* (РИБ, XXX, XXXIII; АЗР, II; ЛС 1529; АВАК, VI; АВК, II, XV, XX, XXII, XXIV; Хрон. літ., Хран. XVII ст.; ИЮМ, X, XXII, XXVIII; ССЖ), *стрыекъ* (РИБ, XXVII) і па мацярынскай лініі — *уй* (*оуй*), *вуй* (ДОИЗРК; АВК, XX, XXXVI; ИЮМ, XXVIII; Хран. XVII ст., ПСРЛ, XVII). Трэба адзначыць, што гэтыя назвы ў далейшым былі страчаны амаль усімі беларускімі гаворкамі. Напамінкам аб іх з'яўляецца толькі прыметнік *стрыечны*, які набыў больш шырокае значэнне 'дваюрадны' (у адносінах да брата і сястры не толькі па бакавой бацькоўскай, але і бакавой мацярынскай лініі). Прычынай адмірання старых назваў *стрый*, *уй* (*вуй*), якія дыферэнцыравана абазначалі гэту ступень сваяцтва, было пашырэнне ў мове славян абагульняючых тэрмінаў. Беларускія пісьмовыя помнікі фіксуюць не толькі рэдукаваную форму *дядя* (АЛМ, I; БА, II; АЛРГ; АЗР, I; Скар., Быт., Эсфирь, Левит, Юдиф, Царств, I, II; ДМАМЮ, I; ПСРЛ, XVII; Апов. аб Трыст.; Апов. аб Гвід.; ИЮМ, II), але і (больш часта) суфіксальную форму ад той жа асновы *дяд(в)ко* (АЛМ, I; ДМАМЮ, I; БА, II; РИБ, XX, XXVII, XXXIII; ЛС 1529; АВАК, XVII; АВК, XXXVI; Апов. аб Трыст.), якая ў сучаснай беларускай мове з'яўляецца больш пашыранай, чым першая форма.

Па пісьмовых помніках шырока вядомы вытворныя ад асноў назоўнікаў *дядя*, *дяд(в)ко* суфіксальныя імёны жаночага і мужчынскага роду, якія абазначалі іншыя паняцці ў сістэме роднасці і сваяцтва: *дядина* 'жонка дзядзі, цётка' (АВК, XXXVI), *дядковна* (Скар., Быт.), *дядьковичъ* (РИБ, XX, XXVII; АЛМ, I; ДМАМЮ, I; Скар., Числа), *дядькевичъ* (АВАК, XVII). Параўн. у сучасных беларускіх гаворках: *дзядзіна* 'жонка дзядзі па бацьку' (КСЧ).

Назва цёткі ў беларускіх помніках ужывалася звычайна ў форме *тетка* (*тетъка*), але побач з гэтым сустракаецца і варыянт *тіотка*, які адлюстроўвае фанетыч-

¹ И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, т. III. СПб, 1903, стлб. 287.

ную змену *е ў о* (РИБ, XX, XXVII, XXX; АБК, XXXVI; АВАК, III; ИЮМ, IX, XVII).

Спынімся коротка на іншых тэрмінах сваяцкіх адносін, якія групуюцца ў пэўныя лексічныя катэгорыі ў залежнасці ад паняццяў 'муж' — 'жонка'.

Асоба мужчынскага полу, якая збіраецца ўступіць у шлюб, здаўна ў славян называецца тэрмінам *женихъ*; ён адзначаецца таксама ў беларускіх пісьмовых помніках (Скар., Судей). Пасля ўступлення ў шлюб тая ж асоба мужчынскага полу называецца словам *мужъ* (ад праслав. **mong-j-*), якое першапачаткова ўжывалася і для абазначэння наогул мужчыны. Побач са словам *мужъ* (Скар., Судей) у беларускіх пісьмовых помніках адзначаецца ўжыванне запазычанага з польскай мовы тэрміна *малжонокъ* (АБК, XXXVI), які, на думку лінгвістаў, з'яўляецца гібрыдным па ўтварэнню: першая аснова яго звязана з ням. *Mahl* (параўн. ням. *Gemahl* 'супруг') ¹, а другая — са слав. *жена*.

Муж дачкі (у адносінах да яе бацькоў) атрымаў у славян назву *зять* (ад праслав. **ze-ty*), якая без прыкметных асаблівасцей рэгіструецца і беларускімі помнікамі (АРИ, I; ПСРЛ, XVII).

Муж дачкі, прыняты яе бацькамі ў свой дом (ці ў сваю сям'ю), называўся ў беларускай мове словам *прыйма* (АБК, XXXVI), *прыймичъ* (АВАК, XVII; АБК, XXXVI). Параўн. сучаснае *прымак*.

Муж сястры (у адносінах да брата, сястры) ці брат жонкі (у адносінах да яе мужа) меў у старажытнай беларускай мове дзве назвы — *швакгръ* (РИБ, XX, XXXIII; АБК, XX, XXXVI; АВАК, XV; ИЮМ, X, XVII, XXII), якая запазычана з нямецкай мовы (*Schwager*), напэўна, праз пасрэдніцтва польскай, і *шуринъ*, *шурынъ*, зборн. форма *шурья* (ДМАМЮ, I; АЗР, I; РИБ, XXVII, XXXIII; БА, II), якая лічыцца агульнаўсходнеславянскім суфіксальным утварэннем ад індаеўрапейскай асновы **s₁er* (io) 'брат жонкі' (відаць, ад **s₁iu* 'шыць', г. зн. 'вязаць') ². У сучаснай беларускай літаратурнай мове гэта слова не лічыцца нормай, а гаворкам яно, бюспрэчна, яшчэ вядома, прычым у апошніх яно падтрымліваецца з боку

¹ Аб адпаведных чэшскіх *manžel, malžen* гл.: Фр. Травничек. Грамматика чешского литературного языка, ч. I. М., 1950, стар. 154.

² О. Н. Трубачев. История славянских терминов родства..., стар. 138—139.

суседніх гаворак рускай мовы (гэта датычыцца галоўным чынам паўночнага ўсходу Беларусі).

Старажытная беларуская мова працягвала ўжываць агульнаславянскія назвы бацькі мужа — *свекоръ* (РИБ, XXVII; Скар., Быт.; ИЮМ, XXXII; ЕК, III) і бацькі жонкі — *тестъ* (ДМАЮ, I; РИБ, XXVII; Скар., Быт., Судей; АВК, XXXVI).

Агульнаславянскі характар мае назва брата мужа — *деверъ, деверъ* (АРИ, I; АВАК, XVII; РИБ, XX, XXVII; БА, II; АЗР, II; ПСРЛ, XVII), ад якой у старажытнай беларускай мове былі вядомы суфіксальныя вытворныя імёны са значэннем 'п'яменнік' — *деверичъ* (АЗР, I), *деверичицъ* (РИБ, XX, XXVII), *девериничицъ* (БА, II).

Амаль да ўсіх назваў асоб мужчынскага полу ў гэтай лексічнай групе ёсць адпаведнікі назваў асоб жаночага полу. Адзначым тыя з іх, якія сустрэліся нам у пісьмовых помніках: *невѣста* 'асоба жаночага полу, якая збіраецца ўступіць у шлюб' (АВАК, II; АЗР, III; Алекс.; Скар., Судей; Філіповіч, Дыяр.), *невѣстка* 'жонка сына' (РИБ, XXVII, XXXIII; АЗР, II; Скар., Быт.; БА, II), *мал-жонка* 'супруга' (АВК, XXXVI), *жена* 'жонка' і часцей 'жанчына' (Скар., Быт.), *вдова, удова* 'жонка памёршага мужа' (РИБ, XXVII, XXX, XXXIII; АВК, XXXVI), *свѣсть* 'сястра жонкі' (АВАК, XVII), *штровъ* 'пявестка, жонка брата мужа' (Хран. XVII ст.), *сноха* 'нявестка' (ПСРЛ, XVII; Хран. XVII ст.), *свекра* (Скар., Судей), *свекровъ* (РИБ, XX; АРИ, I; АВАК, XVII; Хран. XVII ст.), *теща, тешча* (РИБ, XX, XXXIII; АВК, XXXVI).

У заключэнне адзначым, што ў старажытнай беларускай пісьменнасці сустракаюцца тры тэрміны для абазначэння паняцця 'сям'я' — *родіна* (Скар., Быт., Сирахов, Эсфирь, Юдиф, Навина, Царств, II; АВК, XXXVI), *семья, семѣя* (АЛРГ; ДМАЮ, I; РИБ, XXVII; АВК, XXI, АВАК, VIII, XVII; Еўлаш.) і *фамилія* (ЕК, III; Хран. XVII ст.). Апошні з гэтых тэрмінаў з'яўляецца запазычаннем з лацінскай праз польскае пасрэдніцтва.

Нават беглы агляд пераконвае ў тым, што старажытная беларуская мова захоўвала ўсе асноўныя тэрміны роднасці і сваяцтва, характэрныя для агульнаславянскага перыяду. Разам з тым тут адзначаюцца ўсходнеславянскія новаўтварэнні і асобныя запазычаныя з іншых славянскіх і неславянскіх моў.

- АВАК, II, III, VI, VIII, XVII — Акты, издаваемые Виленской Археологической комиссией, т. II, Вильно, 1867; т. III, 1870; т. VI, 1872; т. VIII, 1875; т. XVII, 1890.
- АВК, XV, XX, XXI, XXII, XXIV, XXXVI — Акты, издаваемые комиссией для разбора древних актов в Вильне (тоже ж: Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов), т. XV, Вильно, 1888; т. XX, 1893; т. XXI, 1894; т. XXII, 1895; т. XXIV, 1897; т. XXXVI, 1912.
- АЗР, I, II, III, V — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией, т. I, СПб, 1846; т. II, 1848; т. III, 1853; т. V, 1855.
- Алекс. — Александрія, Ленінградскі спіс (Мінск, 1962, падрыхтоўка тэкста У. В. Анічэнкі).
- АЛМ, I — Акты Литовской метрики, собраны Ф. И. Леонтовичем, т. I, вып. I. Варшава, 1896.
- АЛРГ — Акты Литовско-Русского государства, вып. I. М., 1900.
- Апов. аб Гвід.— Ановесць аб Гвідоне. А. Н. Веселовский. Из истории романа и повести. Сб. ОРЯС, т. 44, № 3. СПб, 1888.
- Апов. аб Трыст.— Ановесць аб Трыстане (у тым жа выданні).
- Апов. аб тр. кар.— Ановесць аб трох каралях-валхвах. Повесть о трех королях-волхвах в западнорусском списке XV века. Труд В. Н. Перетца. Памятники древней письменности и искусства, т. 150. СПб, 1903.
- АРИ, I — Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археологической комиссией имп. АН, т. I. СПб, 1836.
- БА, II — Беларускі архіў, т. II. Мінск, 1928.
- ДМАМУ, I — Документы Московского архива Министерства юстиции, т. I. М., 1897.
- ДОИЗРК — Документы, объясняющие историю Западнорусского края и его отношения к России и Польше. СПб, 1865.
- ЕК, I, II, III — Евангелле Каліста, ч. I, II, III. Еўе, 1616.
- ЕТ — Евангелле В. Цянінскага (нершадрук XVI ст.).
- Еўлаш.— Запіскі Ф. Еўлашэўскага, публікацыя В. Антановіча. «Киевская старина», январь—март 1886.
- ИЮМ, VI, VII, VIII, IX, X, XII, XVII, XX, XXII, XXX, XXXII, XXXIII — Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской, изд. под ред. Созонова, вып. VI, Витебск, 1874; вып. VII, 1876; вып. VIII, 1877; вып. IX, 1878; вып. X, 1879; вып. XII, 1881; вып. XVII, 1888; вып. XX, 1890; вып. XXII, 1892; вып. XXX, 1903; вып. XXXII, 1906; вып. XXXIII, 1907.
- КП, II — Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, т. II. Изд. Общества истории и древностей российских. М., 1843.
- КСЧ — Шатэрнік. Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны. Мінск, 1929.
- Лек.— Лекарство на оспалый оумысл челоуечий. Острог, 1607.
- ЛС 1529, 1588 — Літоўскі статут 1529 г., 1588 г.
- Октоих — Октоих, 1603.
- ПСРЛ, XVII — Полное собрание русских летописей, т. XVII. СПб, 1907.

- РИБ, XX, XXVII, XXX, XXXIII — Русская историческая библиотека, т. XX, Пб, 1903; т. XXVII, 1910; т. XXX, Юрьев, 1914; т. XXXIII, Пг, 1915.
- СГЧАЛ — Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с нею владений, ч. 1. Вильно, 1858.
- СДГА — Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии. Минск, 1848.
- Скар.— Ф. Скарына. Библия, кн. Бытия, Иова, Исход, Левит, Иисуса Навина, Иисуса Сирахова, Судей, Царств, Числа, Эсфирь, Юдиф.
- ССЖ — Сборник слов и житий святых (XVII—XVIII стст.).
- Супр. сл. л.— Супрасльскі сніс летанісу. Полное собрание русских летописей, т. XVII. СПб, 1907.
- Філіповіч, Дыяр.— А. Філіповіч. Дыярыуш. А. Коршунов. Афанасий Филиппович. Минск, 1965.
- Хран. XVII ст.—Хранограф XVII ст. (рукапіс).
- Хрон. літ.—Хроніка літоўская.

